

*Дубрівна Антоніна Петрівна,
доцент кафедри рисунку та живопису
Київського Національного університету
технологій та дизайну,
здобувач Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтва
antart@ukr.net*

СТАРОДАВНЯ ОБРАЗОТВОРЧА КУЛЬТУРА ЯК ПЕРШООСНОВА АБСТРАКТНОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ

Досліджено витоки абстрактного мистецтва в Україні на прикладах матеріальної та художньої культури первісної епохи. Виявлено вихідні художньо-символічні компоненти, пов'язані між собою спадковістю зображувальної практики, що є свідченням єдиного смислового ланцюга еволюції абстрактного мистецтва. Аналіз артефактів найдавнішого періоду історії дозволяє констатувати, що для стародавнього мистецтва характерними є абстрактні прояви, втілені через орнаментальні знаки, символи, схеми, образи, що демонструє своєрідність і унікальність розвитку художньої культури України та обґрунтованість її складової – сучасного абстрактного мистецтва.

Ключові слова: абстрактне мистецтво, первісна епоха, образотворча культура, абстрактні символи, стародавня орнаментика, генезис.

Дубрівна Антоніна Петрівна, доцент кафедри рисунку і живопису Київського Національного університету технологій і дизайну, соискатель Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств.

Древняя изобразительная культура как первооснова абстрактного искусства Украины.

Исследованы истоки абстрактного искусства в Украине на примерах материальной и художественной культуры первобытной эпохи. Выявлено исходные художественно-символические компоненты, связанные между собой наследственностью изобразительной практики, что является свидетельством единой смысловой цепи эволюции абстрактного искусства. Анализ артефактов древнейшего периода истории позволяет констатировать, что для древнего искусства характерны абстрактные проявления, воплощенные через орнаментальные знаки, символы, схемы, образы, что демонстрирует своеобразие и уни-

кальність розвитку художественной культуры Украины и обоснованность ее составляющей – современного абстрактного искусства.

Ключевые слова: абстрактное искусство, первобытная эпоха, изобразительная культура, абстрактные символы, древняя орнаментика, генезис.

Dubrivna Antonina, Associate Professor of the drawing and painting Kyiv National University Technology and Design, PhD-candidate of National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts.

The ancient pictorial culture as a fundamental principle of the abstract art in Ukraine.

The paper under the title "The primeval ornamental culture as a fundamental principle of abstract art" explores the origins of abstract art in Ukraine on the examples of the material and artistic culture of the primitive era. The object of the study is that abstract art as manifestations in simple geometric symbols and forms Paleolithic, Mesolithic, Neolithic, Chalcolithic is the oldest manifestation of human artistic activity and the first attempts of self-awareness and knowledge of the world. The purpose of the paper is to present the search of the first basic characters and symbols in abstract art. The author comes to the conclusion that primitive art in form and substance were abstract. Initial signs are abstract line, dot, cross, circle, square, triangle broadcast global historical connection, embedded in the memory of generations, embodied later in the ornamentation of folk decorative arts and contemporary artists use it in modern stage of abstract art for solve creative problems.

Key words: abstract art, primeval era, pictorial culture, abstract symbols, ancient ornaments, genesis.

Художня культура України є творінням великого культурного та етнічного генезу. Вона має давню історію і побудована спільною працею поколінь. Історичний досвід формує особливості, що характеризують соціальні взаємодії, переконання, смаки, устремління, моральні орієнтири, наукові пошуки та мистецькі прояви сучасного українського суспільства. Стародавня образотворчість – синтез свідомої діяльності та реалізації творчого потенціалу прадавньої людини. Прості зображувальні символи та форми палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту є найдавнішим проявом людської художньої діяльності, первинним намаганням самоусвідомлення та пізнання навколишнього світу: "...у несподіваній грі орнаментальної чеканки виявляємо у художників цього віддаленого періоду спостережливість, уяву, радість творення – ці квіти свідомості, здатної не лише міркувати, але й прекрасно міркувати про себе саму" [10, 315].

Осмислення генези абстрактного мистецтва України вимагає вивчення давніх артефактів та проведення кроскультурних історичних зв'язків, з метою глибинного розуміння його суті. Мета проведеного дослідження зводиться до пошуку першооснови образотворчості, що дозволить досягнути особливості сучасної абстрактної практики українських митців. Основна увага була зосереджена на виявленні вихідних абстрактних елементів та форм для відтворення єдиного смислового ланцюга еволюції художньо-символічних компонентів, пов'язаних між собою спадковістю зображувальної практики. Дослідження проводилось на матеріалах фондів та експозиції Національного історичного музею України в м. Києві.

Заселення території України відбулось 1 млн. років тому – про це свідчать археологічні знахідки в с. Королеве на Закарпатті, стоянки палеолітичної доби [4, 20]. Значний внесок у вивчення початкових етапів первісної доби зробили такі знані

вчені, як Г. Бонч-Осмоловський, В. Гладилін, Ю. Кухарчук, Л. Кулаковська, О. Ситник, С. Рижев, О. Черниш. На думку багатьох дослідників, саме в середньому палеоліті (150–35 тис. років тому) були закладені ранні форми мистецтва [7]. Пізній (верхній) палеоліт (35–10 тис. років тому) характеризується докорінною зміною в матеріальній та духовній культурі первісного людства; закладається фундамент формування суспільних, економічних та культурних відносин.

Визнання пам'яток первісної культури предметами мистецтва належить першим прихильникам теорії еволюціонізму (Е. Тайлор, Г. Крісті, Е. Ларте у середині XIX ст. та А. Брейль, Ф. Дало, Д. Пейроні на початку XX ст.). Зазначимо, що цей історичний період співпадає з народженням та розквітом модерністичних напрямів у європейському мистецтві, одним з яких був абстракціонізм. Відкриття О. Бертраном музею Національної археології в Парижі (1862) стимулювало інтерес митців, які побачили джерело натхнення в абстрактних та символічних первісних творах. Дж. Брак, В. Кандинський, П. Клеє, Е. Нольде, П. Пікассо переосмислювали надбання тисячорічного минулого для пошуку нових форм вираження, спираючись на зображувальну абстрактну мову митців прадавнини, як еталон втілення творчої ідеї.

Абстрактне за своїми ознаками, первісне мистецтво для стародавньої людини було невід'ємною частиною реалістичного єдиного світу, в якому гармонійно й нерозривно уживалися люди, їх уявлення про світ та природу. Для первісного митця абстрактні форми мали свої реальні прообрази, були безпосередньо пов'язані із видимим, відчутним та реальним світом [8]. Первісне мистецтво характерне двома особливостями вираження: прагненням до реалістичності, яка визначається надзвичайною натуралістичністю, та тяжінням до абстракції. Остання виявляється у петрогліфах, різних символах, рисунках, символічних та загадкових орнаментах, що відображають не конкретний об'єкт, а його суть, уявлення про нього, поняття та явища.

Досліджуючи передумови та причини становлення абстрактного мистецтва в Україні, відмічаємо, що найдавніші добуток, знайдені на її території, характеризуються унікальністю та певними особливостями відносно прадавньої культури Західної Європи – це пояснюється своєрідністю еволюційних процесів. Європейські стародавні артефакти найбільш відомі складними печерними розписами (особливо на території Франції та Іспанії), вражають своєю реалістичністю та високою майстерністю рисунка. На відміну від цього, на теренах української землі археологами відкрито унікальні зразки предметів культу, побуту та інвентарю, де відмічені перші відбитки первісної образотворчої культури; це дозволяє констатувати факт зародження найдавнішої форми творчості, яка за своєю суттю є абстрактною. Таким чином, історично-культурні передумови вплинули на формування та розвиток сучасного абстрактного мистецтва України.

"Національний музей історії України" в Києві є унікальним зберігачем пам'яток етнографії, археології, історичних та культурних добуток, а також провідним науковим осередком. Нами було вивчено артефакти відділу найдавнішої історії: палеоліт – 344 експонати (на 13 з них було виявлено графічні зображення); неоліт – 424 експонати (54 мають відбитки орнаментальної сим-

воліки); енеоліт – 538 експонати (174 демонструють різноманітні види стародавньої орнаментики), на яких відобразились трансформації та еволюційні віхи абстрактних зображувальних знаків. Основу українського палеолітознавства заклали М. Гладких, В. Даниленко, І. Підоплічко, М. Рудинський, І. Шовкопляс, В. Хвойка.

Один із найдавніших експонатів палеолітичної доби – лопатка мамонта, знайдена на стоянці Городок (20–18 тис. років тому) – яскраво свідчить про перші ознаки становлення абстрактного мистецтва на території України наявністю первісних графічних рисунків – віялоподібної орнаментальної нарізки (що є втіленням, на нашу думку, вихідного елемента всієї образотворчості – лінії). Дослідженням цієї знахідки займалися С. Бібіков, П. Борісковський, Т. Мовша, які дійшли до висновку про утилітарне її значення – як частини музичного інструменту. Подібні лінії та абстрактні композиції знайдені й на фрагментах бивня мамонта з Кирилівської стоянки та ребра зі стоянки Новгород-Сіверського. Графічні елементи – гравірування прямими паралельними лініями, хрестоподібні знаки, гострі кути та ямки, характерні для середнього палеоліту на територіях України, Франції, Німеччини, Чехії, Словаччини, Угорщини, Грузії.

Семіотика знаків палеоантропа, переданих зображувальними засобами, не має єдиного тлумачення, а трактується від утилітарно-виробничого до релігійно-магічного значення та має суб'єктивний характер, базуючись на здогадці дослідників. А. Столяр, аналізуючи існуючі гіпотези розуміння палеолітичної образотворчості, підкреслює неоднозначність наукової думки, пояснює основні абстрактні графічні елементи: "ямки" (чашкові заглибини) репрезентують у знаковій формі зображення зірок та сонця; виробничий відбиток від свердління під час добування вогню; позначення жіночого статевого органу – символу родючості. Пояснення дослідником цих заглибин символом "поранення" – знаком абстрактної мисливської активності – з урахуванням прадавнього способу життя є, на наш погляд, найбільш аргументованим. Семантика зображень "гострих кутів", на думку науковця, тяжіє до вираження абстрактним символом моменту нанесення рани звіру та має ритуально-магічний характер. Хрестоподібні знаки, найбільш вірогідно, означають акт добування вогню, демонструючи прообраз процесу тертя паличками. Дослідник припускає, що знак "паралельних нарізок", в контексті розуміння особливості палеолітичного способу життя, головним виразником якого була мисливська діяльність, символізує сліди типового каліцтва, найчастіше летального, отриманого під час полювання. Нанесення цієї розповсюдженої знаковості на оточуючі предмети є первинним абстрактним символом, що виражає усвідомлення єдиного колективного співіснування, сповненого розумінням небезпечності та фатальності життя [9, 135].

Отже, аналізуючи первинні палеолітичні образотворчі прояви, можемо стверджувати, що вони мали історично обумовлений характер розвитку знакової форми, аргументований зародженням абстрактного мислення первісної людини, мали закономірну направленість генезу та генетичну єдність, що підтверджується широким ареалом знаходження подібних добутків.

Для дослідження процесу розвитку палеолітичної орнаментальної культури в контексті становлення абстрактного мистецтва України велику цінність має вивчення артефактів стоянки у с. Мезин (Чернігівська обл.). Значиме місце серед знахідок займає серія з невеликих статуєток (17 екземплярів), прикрашених геометричним орнаментом, що має характер штриховки, утворюючи на передній частині рисунок, схожий на "перо", а в нижній – подібність до овалу (ймовірно, це слугувало позначенням племені чи роду). На думку І. Шовкопляс, фігури мають жіночі обриси, де умовні та схематично-лінійні зображення транслюють приналежність до ознак жіночої статі, демонструючи матріархально-родову суспільну організацію [12, 220-222]. Тип орнаменту, що нагадує схематичне зображення "ялинки" і виконаний паралельними рисками, які при дублюванні по поверхні статуєтки змикаються між собою кінцями, утворюючи ромбовидні фігури, – характерний для всієї Мезинської культури.

Аналізуючи, у пошуках витоків абстрактного мистецтва, елементи стародавньої образотворчої культури, виділяємо характерні знаки: паралельні лінії, зигзаги, ромби, трикутник – знак загальної "утроби" колективу, які утворюють складні символічні сплетіння, закодований стародавній меседж. Винятковою знахідкою є браслет із цільної пластини кістки мамонта, вкритий різьбленим узором – зигзагом та меандром. В основі його створення, за дослідженням В. Бібікової [2], лежить природна зигзагоподібна структура побудови дентину бивня мамонта, що увійшла в основу "мезинського орнаменту". Специфічність "мезинської" графіки складають меандрові узорі, які разом із неповторною скульптурою не мають аналогів у пізньому палеоліті та зустрічаються лише в Середньодніпровському басейні Східної Європи – це дає можливість констатувати унікальність культурних передумов зародження абстрактного мистецтва України у найдавніший період розвитку людської цивілізації.

В контексті вивчення генезису первісної образотворчої культури інтерес представляє неолітичний орнаментований, зроблений від руки посуд та петрогліфи стародавніх могильників, що демонструють подальший етап розвитку абстрактної знаковості. Керамічне виробництво доби неоліту на території України, одне з найдавніших в Європі, виникло у VII тис. до н. е. Базисом декорування посуду даної доби є спосіб гравірування, в основі якого – метод прорізання та штампування, що дозволяв наносити нарізки, лінії, ямки, проколи, утворюючи складні орнаментальні композиції: "паркетні", "ялинкові", "сітчасті", "хвилясті" мотиви. Утилітарні функції зумовили розмаїття формоутворюючих особливостей керамічних виробів, які обґрунтували композиційну специфіку декору, нанесеного способом продиктованого властивостями матеріалу виготовлення.

Для буго-дністровської культури неоліту (VI–V тис. до н. е.) характерні прості узорі: палець-защипний тип, який доповнюється рисками, утворюючи зигзаги, сітки; валютово-меандровий тип – предтеча трипільських розписів, що заклав основу формування фризкової орнаментальної композиції. Дніпро-донецький культурний осередок (V–III тис. до н. е.) представлений узорами переважно геометрично-прямолінійного характеру, що виконані шляхом наколювання, з утворенням різноманітних рисок, насічок, ліній, які заповнювали,

враховуючи конструктивні особливості глечика, всю площу виробу. Специфіка зображень на кераміці ямково-гребінцевої культури (IV–III тис. до н. е.) – декорування за допомогою стрижнів, з утворенням заглибин різних обрисів: круглих, овальних, ромбічних, трикутних – проявлена через мінімалізм засобів вираження з досягненням великого розмаїття отриманих орнаментальних композицій. Культура лінійно-стрічкової кераміки (V тис. до н. е.) виявляє оригінальний, відносно інших неолітичних культур, тип узору: тонкі лінії із заглибинами, що візуально подібні до вигляду нотного стану та утворюють кругові, лінійні, зигзагоподібні, меандрові композиції.

Отже, декорування керамічного посуду доби неоліту виконувалось технічним шляхом наколювання, гребінцевого штампування, способом прокреслення і гравірування та характеризується різноманітними композиційними рішеннями, найчастіше горизонтальними й діагональними. Це демонструє еволюцію системи абстрактних зображувальних знаків та побудов, порівняно з палеолітичною добою, й виражає новий етап розвитку орнаментального мистецтва як форми стародавньої образотворчості.

Яскравий приклад художньої культури неоліту, що дозволяє спостерігати генезис абстрактного мистецтва, репрезентують петрогліфи Кам'яної могили (Мелітопольський район). До сьогодні дослідники не мають єдиної точки зору відносно датування зображень та їх семіотичного змісту. Наскальні рисунки – демонстрація свідомого зв'язку прадавньої людини з оточуючим світом, спроба аналізу природних форм та явищ з подальшою їх стилізацією у своєрідні схеми та знаки. Без сумніву, зображення мають не випадкову природу, сконцентровані у певних місцях, носять символічний та культовий характер, відрізняючись один від одного технікою та стилістичними особливостями. Комплекс рисунків представляє складне поєднання абстрактно-геометричних сюжетів з паралельних ліній, насічок, хрестів, кіл, гострих кутів, з присутністю поодиноких зображень зооморфного типу (бики, мамонт, риби, коні та антропоморфними схематичними образами). На думку М. Рудинського [6, 133], петрогліфи Кам'яної могили наочно демонструють новий етап розвитку образотворчості – відхід від передачі конкретних об'єктів до осмисленого створення узагальнених образів, з подальшою їх стилізацією та трансформацією у знак-схему. Згідно з цим, підкреслимо, абстрактне мистецтво має дійсно історично глибоке коріння та є першим виразником творчої думки найдавнішої людини. Кам'яна могила є важливим історичним джерелом для розуміння характеру розвитку тенденцій нефігуративного образотворчого мистецтва.

Значний етап в історії розвитку художньої культури України пов'язаний з епохою енеоліту (сер. VI–III тис. до н. е.), що характеризується використанням металу – міді та бронзи для виготовлення знарядь праці – це дозволило науковцям назвати даний період мідним енеолітом та бронзовим віком. Найяскравіша культура доби мідного віку пов'язується з культурною спільністю, що позначається терміном Трипілля-Кукутені [1, 167]. Вперше вона була осмислена в кінці XIX ст. В. Хвойкою, який виділив головну її особливість – розписну кераміку. Від тих часів культурні осередки активно розкопувались та викликали науковий

інтерес у дослідників (Н. Бурдо, М. Відейко, В. Даниленко, В. Мицик, Т. Мовша, І. Заєць, М. Рудинський, Т. Ткачук.).

Керамічний комплекс культури Трипілля та Кукутені – найвиразніший осередок стародавньої кераміки, що існувала на території України. Вироби характеризуються багатством форми, широким діапазоном використання орнаментальних символів та досконалою технологією. Специфіку зразків декору раннього періоду трипільсько-кукутенської кераміки складають орнаменти, виконані пальцевими зачіпами, наліпками, штампуванням нігтем та технікою прокреслення, яке іноді заповнювалось білою глиною (що демонструє продовження культурної традиції неоліту). Для середнього періоду властивий мальований поліхромний розпис чорною, червоно-бурою, зрідка білою фарбами, поява якого пояснюється вдосконаленням техніки випалювання посуду. Пізній період характерний монохромним орнаментом [5, 296]. В керамічній спадщині Трипільсько-Кукутенської цивілізації простежується певна спадкоємність, еволюційна формотворча та декоративна-знакова послідовність.

Науковці вважають, що енеолітична трипільська орнаментика трансливала світоглядні аспекти релігійних культів та мала магичний зміст. Кожен елемент складної декоративної композиції є носієм певної інформації чи поняття. Багатий матеріальний світ давньої цивілізації проявляє світ сакральний, наповнений віруваннями та поклонінням надприродним силам, уособлює втілення священних уявлень. Н. Бурдо та М. Відейко класифікують трипільські артефакти за трьома іконографічними типами, що відображають міфологічно-релігійні засади: антропоморфні, зооморфні, синкретичні [3, 274-305]. В артефактах трипільської культури, особливо раннього періоду, простежується тенденція відтворення реалістичних образів, яка поступово видозмінюються на більш знакові та абстрактні символи. З позиції напряду нашого наукового пошуку, розподілити їх доцільно буде на дві групи: умовно-реалістичні (зооморфні, антропоморфні, синкретичні) та абстрактні (геометричні, схематично-знакові). Отже, предмети матеріальної культури Трипілля та Кукутені – втілення сакрально-магічних переконань, що відображають сенс буття прадавньої спільноти, який пронизував усі сторони життя наших пращурів.

Дослідник Т. Ткачук довів, що трипільська орнаментация – не випадкове декорування чи прикрашання, а складні символічні композиції, які мали визначений зміст та слугували засобом передачі інформації. Науковець виділяє 12 головних графем, що є семіотичними маркерами, динаміка застосування яких визначає розвиток знакових систем трипільсько-кукутенської спільноти. Трипільська орнаментика нараховує близько 196 символів, більшість котрих носить абстрактний характер: коло, лінзоподібний овал, хрест у колі, серпанок, вертикальні ряди рисок, нахилені лінії, чотирикутник, вертикальна стрічка, а також зустрічаються зооморфні, рослинні, орнітоморфні, антропоморфні знаки-ікони [11, 104]. На думку Т. Ткачука, трипільсько-кукутенська знаковість засвідчує наявність піктографічного письма, що демонструє зародження писемності, але цей процес так і не було завершено. Отже, орнаментальна культура Трипілля та Кукутені дозволяє стверджувати, що абстрактне мистецтво України має глибокі

історичні передумови та демонструє еволюційний розвиток абстрактних символів та елементів.

У бронзову добу (II–I тис. до н. е.) пріоритетним було бронзове виробництво, тому керамічні зразки поступаються в декоруванні та розмаїтті форм виробам мідного віку. Культури шнурової кераміки характеризується наявністю двовухих амфор, глечиків, які були декоровані шнуровим візерунком, штрихуванням, штампуванням валиком. Орнамент носить виключно заглиблений характер, із використанням ліній, штрихів та їх співставлень: паралельні лінії, "паркетний орнамент", заштриховані трикутники, вертикальні колонки груп ліній та штрихів. Тшинецько-комарівська культура представлена оригінальною тюльпаноподібною формою глечиків із прокресленою орнаментациєю (іноді з наліпленням "шишечок"), узор якої поєднує різного виду лінії. Білогрудівська спільнота репрезентує керамічні вироби з широким отвором, які декорувались за допомогою валика – дуже характерного технічного прийому для бронзового віку. Кераміка катакомбної культури вирізняється присадкуватим типом горщика та пишним оздобленням, графічні композиції яких складаються з кругів та напівкругів, отриманих шляхом штампування шнуром. Зрубна, сабатинівська, білозерська культури мають круглобоку форму керамічного посуду. Орнаментика характеризується різноманітністю: білозерська та сабатинівська використовували наліпний декор та обробку валиком; орнаменти зрувної спільноти наносились відбитком шнура та прокресленнями, в графічній мові яких зустрічаються знаки, хрести, схематичні зображення тварин, прямокутники, часто не організовані в єдину композицію, що надає їм вигляду піктографічного письма.

I тис. до н. е. знаменується винайденням нового матеріалу – заліза, що мало доленосне значення для первісного суспільства та стимулювало нові віхи розвитку. Цей період історії України представлений кіммерійською, чорноліською, висоцькою та лужицькою археологічними культурами, керамічні вироби яких характеризуються тюльпаноподібною формою та заглибленим геометричним орнаментом, канелюрами, "ялинками", схематичними зооморфними символами.

Вивчаючи матеріали первісної доби на науковій базі Національного історичного музею України, з метою пошуку першооснови сучасної абстрактної практики українських митців, ми встановили, що первісне мистецтво вийшло з реальних потреб прадавньої людини, за своєю формою та суттю було абстрактним, мало магічно-релігійний зміст та було головним способом осмислення навколишнього світу, з намаганням власної ідентифікації. Стародавня зображувальна діяльність демонструє факт зародження абстрактного мислення – особливої форми пізнання дійсності, головного чинника еволюційного процесу, що проявляється через відхід від передачі конкретних об'єктів до осмисленого створення узагальнених образів, з подальшою їх стилізацією та трансформацією у знак-схему.

Образотворча стародавня культура демонструє закономірну спрямованість генези та генетичну єдність розвитку людської цивілізації, що підтверджується широким ареалом знаходження подібних артефактів. Нами встановлено вихідний елемент образотворчості – лінія та її трансформації, що є першим виразником самоусвідомлення людини, символом зв'язку із світобудовою, знаком

спадкової єдності, що пройшов через усі періоди первісної доби. Первинні абстрактні знаки – лінія, крапка, хрест, коло, квадрат, трикутник – транслюють глобальний історичний зв'язок, закладений в пам'яті поколінь, втілюючись надалі в орнаментиці народного декоративного мистецтва та використовуючись сучасними митцями абстрактного мистецтва для вирішення творчих задач.

Аналізуючи матеріальну та художню культуру найдавнішого періоду історії України, приходимо до висновку про те, що первісне мистецтво нашої країни відмічається саме абстрактними проявами, які втілені через орнаментальні знаки, символи, схеми, образи – на відміну від європейської історичної лінії розвитку, що виражається у реалістично-натуралістичних зображеннях. Усе це дозволяє говорити про своєрідність і унікальність розвитку художньої культури України та історичну обґрунтованість її складової – сучасного абстрактного мистецтва.

Література

1. Археология СССР. Энеолит СССР / Под ред. Б. А. Рыбакова, Р. М. Мунчаева, В. А. Башилова, П. Г. Гайдукова, В. М. Массон, Н. Я. Мерперт. – М. : Наука, 1982. – Т. 4. – 359 с.
2. Бибикина В. И. О происхождении Мезинского палеолитического орнамента / В. И. Бибикина // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 3-8.
3. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Спогади про золотий вік / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко, – Харків : Фоліо, 2007. – 415 с.
4. Вінокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / І. С. Вінокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 480 с.
5. Енциклопедія трипільської цивілізації. У 2 томах / Під ред. М. Відейко, Н. Бурдо, С. Ляшко. – К. : Мін-во культури і мистецтв України за підтримки корпорації "ІДС", 2004. – Т. 1. – 703 с.; Т. 2. – 657 с.
6. Рудинський М. Я. Кам'яна могила (корпус наскельних рисунків) / М. Я. Рудинський, – К. : Вид. АНУ РСР, 1961. – 173 с.
7. Ситник О. Проняти II – пам'ятка початку верхнього палеоліту волино-подільської височини / О. Ситник, А. Богущкий, Р. Коропецький, О. Томенюк, М. Ланчонт та ін. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2011. – № 15. – С. 280-290.
8. Стойков А. Критика абстрактного искусства и его теорий / А. Стойков. — М. : Искусство, 1964. — 248 с.
9. Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства / А. Д. Столяр. – М. : Искусство, 1985. – 299 с.
10. Тейяр де Шарден П. Феномен человека: Сб. очерков и эссе: Пер. с фр. / П. Тейяр де Шарден / Сост. и предисл. В. Ю. Кузнецов. – М. : ООО "Издательство АСТ", 2002. – 553 с.
11. Ткачук Т. М. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд) / Т. М. Ткачук, Я. Г. Мельник. – Івано-Франківськ. : Плай, 2000. – 238 с.
12. Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка / И. Г. Шовкопляс. – К. : Наукова думка, 1965. – 328 с.

References

1. Rubakov, V. A. & Munchaev, R.M. & Bashulov, V.A. & Gaydukov, P.G. & Masson, V.M. & Merpert, N. J. (Eds.). (1982). Archeology of USSR. Eneolyt of USSR. Moscow: Nauka [in Russian].
2. Vybykova, V. I. (1965). The origin of Mezine's palaeolithic ornamet. Soviet archeology, 1, 3-8 [in Russian].

3. Burdo, N. B. & Videyko M. U. (2007). Tripoli culture. Memories of the Golden Age. Kharkov: Folio [in Ukrainian].
4. Vinokur, I. S. & Telegin D.Y. (2008). Archaeology of Ukraine: Textbook for university students. Ternopol: Navchalna knuga – Bogdan [in Ukrainian].
5. Videyko, M. U. & Burdo N.B. (Eds.). (2004). Encyclopedia of Tripoli civilization. Kyiv: The Ministry of Culture and Arts of Ukraine with the support of the corporation "IRS" [in Ukrainian].
6. Rudynskiy, M. J. (1961). Stone grave: building petroglyphs figures. Kyiv: Vud. ANU RSR [in Ukrainian].
7. Sitnik, O. & Bogucki, A. & Koropetskiy, R. & Tomenyuk, O. & Lanchont (2011). Pronyaty II – a monument of the early of the Upper Paleolithic Volyn-Podolsk Upland. Materialy i doslidjenya arkheologiy Pukarpattya I Volyn, 15, 280-290 [in Ukrainian].
8. Stoykov, A. (1964). The criticism of abstract art and theories. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
9. Stolyar, F. D. (1985). The origin of fine arts. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
10. Teyar de Chardin, P. (2002). The phenomenon of human. Moscow: OOO "Isdatelstvo AST" [in Russian].
11. Tkachuk, T. M & Melnuk, J. G. (2000). The semiotic analysis Trypillian-Kukuten sign systems (painted utensils). Ivano-Frankivsk. : Play [in Ukrainian].
12. Shovkoplyas, I. G. (1965). Mezyn's camp. Kiev: Naukova dymka [in Russian].